

Група 05. Історія України. Урок 81. Початок перебудови в СРСР і УРСР. Гісем 11 клас с. 131 – 138.

Початок «перебудови» в СРСР і УРСР

• 1. Який період історії СРСР називали «застоєм»? 2. У чому проявлялася криза радянської моделі розвитку?

1. Зміни у вищому партійно-державному керівництві після смерті Л.

Брежнєва. На початку 1980-х рр. стало очевидним, що радянська модель розвитку потребує змін. Її охопила системна криза. Між тим Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв в останні роки свого життя майже не опікувався державними справами. Замість оновлення керівних кадрів було висунуто гасло стабільності кадрів, що цілком відповідало інтересам партійної номенклатури. Середній вік вищого керівництва СРСР становив понад 70 років.

Перехідний період у реорганізації вищого партійно-державного керівництва розпочався в листопаді 1982 р. після смерті Л. Брежнєва. Наступником Л. Брежнєва став Юрій Андропов. Його нетривале перебування при владі запам'яталося «закручуванням гайок»: спробою відновити трудову дисципліну, виконанням планових показників, розгортанням боротьби проти проявів корупції у вищих ешелонах влади (проте це не афішувалося), посиленням репресій проти інакомислячих. Ходили чутки про його наміри розпочати реформи.

Після смерті Ю. Андропова його місце посів Костянтин Черненко. Період його перебування при владі називають «міні-застоєм». У цей час було згорнуто навіть незначні реформаторські починання його попередника. Різко поглибилася недовіра населення до офіційної влади.

2. Початок «перебудови» в СРСР. У березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Михайло Горбачов, наймолодший на той час член Політбюро. Новий лідер та його прихильники не ставили своїм завданням ліквідацію існуючого тоталітарного ладу. Зміни не були чітко окресленими та продуманими. Ішлося про «прискорення», «оновлення», повернення до «ленінських принципів», «нове обличчя соціалізму» тощо.

Спочатку нове керівництво не усвідомлювало всієї глибини соціально-економічної, політичної, моральної кризи, що охопила радянське суспільство. Вихід зі становища вбачався у прискоренні соціально-економічного розвитку шляхом подвоєння економічного потенціалу й технічного переоснащення виробництва на основі досягнень НТР, наведення порядку, викорінення ганебних явищ у суспільстві (особливо пияцтва й розкрадання державного майна), оновлення партійно-державного апарату.

Усе це було оприлюднено на пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. Термін «перебудова» вживався тоді лише в контексті поліпшення управління господарським механізмом. Таким чином, зміни перш за все стосувалися економіки: наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності керівників тощо.

Мітинг Товариства боротьби за тверезість. 1987 р.

Одним із перших кроків стала видана у травні 1985 р. постанова ЦК КПРС про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму, яка була покликана сприяти налагодженню трудової дисципліни.

Антиалкогольна кампанія призвела до зменшення на 20 % обсягів збору винограду. В Україні було знищено 60 тис. га виноградників. Збитки господарств сягнули 900 млн руб. За 1985—1987 рр. збитки від зменшення продажу алкогольних напоїв становили 13 млрд руб. Щороку бюджет УРСР через антиалкогольну кампанію втрачав 10 млрд руб. Через зменшення виробництва алкогольних напоїв почали ширитися самогоніваріння, спекуляція горілчаними виробами, наркоманія.

Серйозною проблемою для СРСР була війна в Афганістані. Усього через Обмежений контингент радянських військ в Афганістані з 1979 до 1989 р. пройшло 546 255 осіб, серед них 160 375 осіб з України. Загальні втрати склали 14 453 особи. З України загинуло 3280 осіб, зникли безвісти 80 осіб. Середньодобові витрати СРСР на війну в 1984 р. становили 4,3 млн руб., а в 1987 р. — уже 14,7 млн. Загалом утримання Обмеженого контингенту коштувало понад 30 млрд дол. І це без урахування величезної технічної допомоги, поставок озброєнь афганській армії та витрат на допомогу під час спорудження цивільних об'єктів.

XXVII з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1986 р., підтвердив курс на «прискорення». Було поставлено завдання за три наступні п'ятирічки створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже існуючому, подвоїти національний дохід за рахунок підвищення продуктивності праці, запровадження досягнень НТР. Крім того, планувалося вирішити соціальні проблеми: забезпечення житлом, продовольством, предметами повсякденного вжитку тощо.

З'їзд також прийняв «нову редакцію» програми КПРС, із якої було усунуто завдання побудови основ комунізму, проголошено курс на вдосконалення соціалізму. Саме тоді М. Горбачов висунув два принципові гасла: «гласність» та «широка демократія», які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів.

«Гласність» — суто радянський термін, який увійшов в іноземні мови без перекладу. Це політика партійно-радянського керівництва у сфері інформації в умовах відсутності свободи преси, яка передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої дозованої інформації про злочини в історії СРСР і невинних жертв цих злочинів. Також «гласність» мала створити уявлення про начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення, забезпечити інформаційну підтримку реформаторській політиці М. Горбачова. «Гласність» знайшла свій вияв у бурхливому розквіті публіцистики, поверненні забутих імен, висвітленні «білих плям» історії тощо. Усе це суттєво вплинуло на свідомість народу, стало поштовхом до боротьби за демократію і незалежність.

Для подолання продовольчої проблеми була створена вертикальна структура Держагропром СРСР, яка мала контролювати виробництво, переробку й збереження сільськогосподарської продукції. У травні 1986 р. було прийнято постанову ЦК КПРС про посилення боротьби з нетрудовими доходами. Тобто перші заходи з «перебудови» не виходили за межі традиційної системи прийняття рішень і методів командно-адміністративної системи.

Проте вже в перший рік виконання цих планів почало вповільнюватися. Закупівля зерна за кордоном, переважно в США, на суму понад 10 млрд дол. сягнула рекордних показників — понад 40 млн т на рік (кожна четверта тонна зернових у СРСР була закуплена за кордоном). Антиалкогольна кампанія не мала позитивного ефекту, а призвела до величезних фінансових збитків та економічних проблем, негативного ставлення населення та появи наркоманії. Усе це відбувалося на тлі стрімкого падіння ціни на нафту (протягом 1979—1986 рр. вона впала зі 101 до 30 дол. за барель), що значно зменшувало фінансові можливості СРСР, який отримував від експорту нафти більше половини свого доходу.

Остаточні фінансові можливості держави підірвала Чорнобильська катастрофа. У період 1986—1989 рр. загальна сума прямих збитків та витрат з усіх джерел фінансування становила близько 12,6 млрд дол.

Періодизація доби «перебудови»

Період	Подія
Березень 1985 — січень 1987 р.	Спроба надати «прискорення» радянській моделі розвитку
1987—1988 рр.	Спроба запровадити ринкові механізми в радянську економічну модель і надати більше владних повноважень Радам
1989—1990 рр.	Стрімке руйнування радянської моделі. Розкол у таборі прибічників «перебудови»
1991 р.	Розпад СРСР

3. Чорнобильська катастрофа. Крім економічних негараздів, на початку 1980-х рр. в Україні загострилася екологічна ситуація. У 1970-ті рр. на території республіки почалося спорудження п'яти атомних електростанцій. Проте кожна мала недосконале технологічне обладнання, техніка безпеки не була на належному рівні. Хижацьке ставлення до видобутку нафти й природного газу призвело до того, що із середини 1980-х рр. видобуток природного газу зменшився вдвічі, нафти — утричі, хоча в 1970-х рр. Україна повністю забезпечувала себе власним природним газом та на 50 % — нафтою. УРСР тепер залежала від постачання енергоносіїв із сибірських родовищ РРФСР.

Безгосподарність у сільському господарстві вела до руйнування природного середовища. Орні землі в Україні становили 81 % (це за умов збитковості аграрного сектору).

За рішенням Москви в ці роки в Україні продовжували споруджуватися гіганти індустрії. Чимало підприємств, у тому числі потужні металургійні підприємства, гірничодобувні та хімічні комбінати, будували на базі застарілих технологій. Їх експлуатація

погіршувала екологію довкілля, а за рівнем забрудненості повітря Україна посідала одне з перших місць серед регіонів колишнього СРСР. Кожне п'яте з найбільш забруднених міст було в Україні. Особливо загрозливою екологічна ситуація була в Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі, Маріуполі, Горлівці, Нікополі тощо.

Зруйнований 4-й енергоблок Чорнобильської АЕС. 1986 р.

Непоправної шкоди довкіллю завдала аварія на Чорнобильській АЕС, що сталася в ніч із 25 на 26 квітня 1986 р. Причиною став вибух на 4-му енергоблоці, у результаті якого завалилися дах і стіни верхньої частини будівлі. На момент аварії в реакторі було 200 т радіоактивного урану й плутонію. Близько 3 % радіоактивних речовин потрапило в навколишнє середовище. Радіоактивна хмара накрила територію площею 155 тис. км². Вибух спричинив велику пожежу. Лише завдяки подвигу пожежників, ціною їхніх життів вдалося уникнути більшої трагедії.

За наслідками забруднення аварія на Чорнобильській АЕС стала справді світовою катастрофою, особливо для країн Європи. Довкола Чорнобильської АЕС була створена 30-кілометрова зона відчуження, із якої переселили всіх жителів.

За офіційними даними, в Україні вважають забрудненими території 16 областей, у тому числі столицю м. Київ. Зараз на забрудненій території проживає 1,5 млн осіб. На ліквідацію наслідків катастрофи тільки в 1988—1990 рр. було витрачено понад 20 млрд руб. У ліквідації аварії взяли участь 600 тис. осіб з усього СРСР.

Радіаційне забруднення викликало сплеск онкологічних захворювань серед населення, зокрема дітей дошкільного та шкільного віку, шкідливо позначилося на загальному стані здоров'я населення.

Одним із наслідків Чорнобильської катастрофи стало розгортання в Україні антитоталітарних рухів (екологічного, національно-визвольного). Вона підірвала довіру до радянської системи, пробудила в людях прагнення відстоювати національні інтереси, спричинила підвищення активності та організаційне згуртування політичних сил, похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені. З екологічної трагедії вона перетворилася на потужний політичний чинник суспільного життя.

15 грудня 2000 р. Чорнобильську АЕС було закрито.

4. Початок політичних реформ. Поступово керівництво країни почало розуміти, що економічні зміни не будуть реалізовані без політичних реформ. Тому на пленумі ЦК

КПРС у січні 1987 р. на перший план було висунуто такі завдання: відновлення ролі Рад як органів політичної влади; розвиток внутрішньопартійної демократії; демократизація економічного управління; забезпечення законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства; перетворення профспілок на захисників інтересів трудящих тощо. Такий курс активізував політику «гласності».

Першою до історичної правди долучилася художньо-публіцистична думка. Услід за московськими виданнями («Московские новости», «Огонек», «Новый мир», «Знамя», «Октябрь») на ці процеси відреагувала українська преса — «Літературна Україна», «Жовтень», «Україна» тощо. Вони розповідали суспільству правду про добу визвольних змагань 1917—1921 рр., трагічні події колективізації, суперечливий характер суспільного розвитку в 1920—1930-ті рр., Голодомор 1932—1933 рр., сталінські репресії, «розстріляне відродження» тощо.

Першою публікацією, яка започаткувала політику «гласності», стала стаття в журналі «Огонек» про життя й діяльність партійного діяча Ф. Раскольника, який у 1930-ті рр. виступив із відкритим листом до Й. Сталіна, звинувачуючи його в численних злочинах.

Партійно-державному керівництву не вдалося утримати інформаційний потік в обмежених обсягах. Відомості про численні злочини за весь період існування радянської системи остаточно підірвали довіру населення до влади. Значний обсяг інформації також зумовив стрімку політизацію населення, пробудив інтерес до історичного минулого, сприяв зростанню національної самосвідомості.

23 травня 1987 р., згідно з рішенням Політбюро ЦК КПРС, було припинено глушіння іноземних радіостанцій, які здійснювали мовлення на СРСР. Цей день став початком кінця радянської ідеології, оскільки в умовах свободи інформації вона не могла конкурувати з більш якісною й ефективною західною пропагандою.

Крім «гласності», почалося активне оновлення керівних кадрів. Один за одним залишили посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського та інших обкомів. Проте В. Щербицький не тільки зберіг свою посаду першого секретаря ЦК КПУ, але й активно впливав на загальносоюзне керівництво. Причини цього вбачають у відносно стабільній соціальній обстановці в Україні, існуванні в республіці міцного партійно-державного апарату, спроможного стримувати розвиток радикальних процесів, бажанні Москви не йти на конфлікт і зберегти стабільність в Україні, у здатності В. Щербицького до політичного маневрування.

Породжений «гласністю» плюралізм думок усе більше суперечив панівній системі. Розпочалися активна діяльність і розвиток неформальних організацій. В Україні в 1987 р. було створено Український культурологічний клуб (Київ), Товариство Лева (Львів), Народний союз сприяння перебудові (Одеса), Комітет підтримки перебудови (Ворошиловград, тепер Луганськ) тощо. Більшість цих організацій рішуче засуджувала існуючий режим, критикувала безгосподарність, створювала позацензурну пресу, організовувала мітинги, збори, демонстрації. (Докладніше про діяльність цих організацій ви дізнаєтеся в § 18.)

5. Початок економічних реформ. Коли стало зрозуміло, що існуюча командно-адміністративна система вже не забезпечує подолання економічних негараздів, було вирішено змінити концепцію «прискорення» на концепцію економічної «перебудови». Визначальною для економічної програми «перебудови» стала ідея впровадження елементів ринкової економіки. Першим неспіливим кроком у цьому напрямі став Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» (листопад 1986 р.). Він

легалізував діяльність так званих «цеховиків», які в 1980-ті рр. забезпечували майже 10 % ВВП СРСР.

«Цеховик» — підпільний підприємець у СРСР, який організовував виробництво дефіцитних у країні товарів широкого споживання. Сировину для виробництва брали з неврахованих ресурсів державних підприємств, готову продукцію реалізовували через ринки або державну систему торгівлі за підробними документами. Діяльність «цеховиків» переслідували державні каральні органи — Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності (рос. ОБХСС).

У червні 1987 р. відбувся пленум ЦК КПРС «Про докорінну перебудову управління економікою», який дав старт реформам, розробленим групою економістів, соціологів, політологів (Л. Абалкін, А. Аганбегян, Т. Заславська, Ф. Бурлацький та інші). Передбачалося розширити самостійність підприємств, виходячи з принципів самоокупності та самофінансування; значно розширювалися права трудових колективів підприємств та організацій; заохочувалася приватна ініціатива в тих сферах, де це вважали «соціально виправданим», наприклад у сільському господарстві, відроджуваній сфері індивідуальної трудової діяльності, сфері послуг.

Поступове відродження приватного сектору неминуче призводило до відмови від монополії зовнішньої торгівлі й відкриття радянського ринку для іноземних інвестицій. Приватний сектор, іноземні капіталовкладення, більш глибока інтеграція у світовий ринок, за задумом теоретиків реформ, мали стати стимулом розвитку й підвищити конкурентоспроможність радянських підприємств.

Нова концепція була сформульована в Законі «Про державне підприємство» від 30 червня 1987 р., який розширював самостійність державних підприємств на основі госпрозрахунку і самофінансування. Підприємство отримало свободу планувати свою діяльність на основі контрактів із постачальниками й споживачами за обмеженого рівня централізованих інвестицій. Також запроваджувалася система держприймання продукції з метою покращення її якості.

Для нормального функціонування підприємств за таких умов потрібно було також реформувати систему ціноутворення, матеріального забезпечення тощо. Проте це не було зроблено. До того ж держава залишалася головним замовником у промисловості, що обмежувало можливості для комерційної діяльності. Держава також зберігала за собою право визначати перелік продукції, що випускалася, встановлювати ціни й ставки оподаткування.

Проте такі часткові реформи лише призвели до розбалансування радянської економічної моделі, яка почала швидко деградувати, загострюючи проблему дефіциту. Дефіцитними стали майже всі товари, а ажіотажний попит робив неможливим наповнення полиць магазинів. Із продажу зникли цілі групи найнеобхідніших товарів: пральний порошок, зубна паста, мило, масло, цукор тощо.

Найбільш складною проблемою переходу до ринкової економіки виявилася проблема ціноутворення. За радянських часів ціну встановлювали вольовим політичним рішенням, вона не впливала з умов господарської діяльності. Тому визначення цін на основі собівартості продукції призвело б до підвищення роздрібних цін, а це б, у свою чергу, зумовило подальше зниження життєвого рівня населення й падіння авторитету влади. Тому реформу ціноутворення влада весь час відкладала, що згодом мало катастрофічні наслідки.

Висновки. Криза радянського суспільства спонукала керівництво країни до проведення реформ. Їх ініціатором став Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. Проте запроваджені реформи не відповідали реаліям часу, до того ж вони були непослідовними і частковими. Зрештою не до кінця продумані експерименти призвели до розвалу радянського господарського механізму та економічного краху.

- Із 1988 р. економіку СРСР охопила криза. Економічні негаразди на тлі лібералізації режиму сприяли розгортанню потужних соціальних та національних рухів, які зрештою розхитали і знищили радянську систему й СРСР.
- В Україні процеси «перебудови» загалом збігалися із загальносоюзними. Однак вони мали і свої особливості: уповільнені темпи розвитку, порівняно низький рівень активності населення, тривале збереження при владі старої брежнєвської еліти, відсутність відвертого насильства як засобу вирішення внутрішніх проблем, перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного чинника суспільного життя на потужний політичний чинник.

Запитання і завдання

- 1. У якому році розпочалася «перебудова» в СРСР? Хто став її ініціатором? 2. Якими були перші заходи «перебудови»? 3. Коли сталася аварія на Чорнобильській АЕС? 4. Що спонукало до зміни концепції «прискорення» на впровадження елементів ринкової економіки?
- 5. Якою була мета політики «гласності»? 6. Що передбачав Закон «Про державне підприємство» 1987 р.? 7. Чому «перебудова» в СРСР уже від самого початку загальмувалася? 8. Який вплив на процеси «перебудови» мала політика «гласності»?
- 9. Обговоріть у групах. Чому спроби економічних реформ лише погіршували економічне становище в СРСР? 10. Створіть структурно-логічну схему «Початок "перебудови" в СРСР». 11. Визначте основні чинники, що вплинули на розвиток процесів «перебудови».
- 12. Чи можна стверджувати, що дії керівництва СРСР були недоцільними щодо ситуації, у якій перебувала країна? Обґрунтуйте свою думку.